

Om brugen af landbohistorisk talmateriale

Af Fridlev Skrubbeltrang

Lokalhistoriske undersøgelser hører ofte til de sværeste, hvis de skal løses med virkelig omhu og underbygges med et talmateriale, som kan holde. Vejen går da om ad kilder af højst ulige værdi og – hvad der er farligere – kilder, der der i visse henseender kan være meget brugbare, men på andre punkter så misvisende, at de er uanvendelige. Ukendskab til et kildemateriales vekslende natur kan medføre, at brug og »misbrug« går hånd i hånd, og lokalhistorikerne vil i mange tilfælde savne den skoling, som arbejdet med beslægtet stof fra forskellige egne giver. Et enkelt eksempel fra den senere tid er medvirkende til, at jeg – efter redaktionens opfordring – søger at samle nogle af de erfaringer, som her kan have betydning.

Emnet er så omfattende og kildematerialet på de fleste felter så stort, at dette kun kan blive en foreløbig vejledning med særligt henblik på landbohistoriske kilder. En del af det anførte vil måske synes elementært. Hovedsagen må imidlertid være en appel til historikerens ansvarsfølelse. Det går for det første ikke an blot at »skrive af«, uden overhovedet at inklade sig på at vurdere, om de anførte oplysninger kan anses for korrekte. Dernæst bør der til enhver tid advares mod den billige godkendelse, som desværre er temmelig almindelig, når ingen anden kilde direkte bestrider de tal, der kan uddrages af et kildemateriale. Ikke sjældent er indre selvmodsigelser nok til at dømme en kilde, blot man giver sig tålmodighed til at arbejde omhyggeligt med den. Og selv hvor det drejer sig om kilder, man med fuld ret giver en fortrinsstilling, skal man aldrig være bange for at tage klare *forbehold*. Det er sikkert et af de punkter, hvor »vi alle er under anklage«. Men det er en kendsgerning, at svage eller helt manglende forbehold overfor statistiske angivelser har ført til helt eller delvis forkerte resultater, som senere

kun langsomt og med besvær er ændret til det rigtigere.

Opgaven ville være let, hvis det kunne fastslås, at visse arter af kilder gennemgående var fuldt pålidelige, andre utroværdige og derfor uanvendelige. Men sådan ligger det forholdsvis sjældent. Selv godsregnskaber, jordebøger ol l., der indeholder et i mange henseender brugbart materiale, kan have skjulte fejkilder – det kan f.eks. være vanskeligt at kontrollere eftergivelse af landgilde eller midlertidig ugedagsydelse i stedet for huspenge (el. omvendt). Hertil kommer den forstyrrende rolle, som udeladelse og manglende eller uensartet specifikation spiller, når man vil drage sammenligninger. Men endnu vigtigere er det at være opmærksom på, hvor »blandet« en kilde værdi kan være. Skattemandtallene er et ganske godt eksempel. De er ikke heldige i folketællingshensigt, fordi de i regelen ikke giver fuldstændige tal for husmandsbefolkningen, endsiges tyende, og kvægskattemandtallene vil oftest være stærkt misvisende, hvad kreaturan-tal angår. Men mandtallene viser dog skatteansættelser og (til dels) befolkningens reaktion overfor såvel nye som fornyede eller nedsatte (ekstra)skattepålæg. Man kan møde tal, som overrasker, da de jo utvivlsomt må anses for minimumsangivelser, og man kan af mandtallene uddrage værdifulde oplysninger af socialt og kulturelt indhold, selv om det økonomiske moment er fortegnet.

En advarsel mod misbrug af historisk talmateriale lyder måske umiddelbart som en opfordring til *resignation*. Skal man omhyggeligt veje sine kilder og tage forbehold, når der kan spores usikkerhed – og det skal man –, bliver resultaterne ikke letkøbte. Men de bliver mere sikre, fordi et samvittighedsfuldt arbejde med en række kilder fører til iagttagelser, som støtter og kontrollerer hinanden. Ikke mindst fra godsarkiver er der i de senere

årtier fremdraget et så betydningsfuldt materiale, at det må sætte varige spor i en mere dybtgående og alsidig vurdering af ældre tiders landboforhold. Der vil være mulighed for statistiske undersøgelser på felter, som man tidligere næppe har gjort sig tanker om. Men så meget større krav må der stilles til den metodiske sikkerhed.

I det følgende vil som regel kun kilder fra de sidste 300 år blive berørt. Vort indblik i landboforholdene gennem de mange århundreder, hvor talmaterialet er spredt og spinkelt, er ganske vist vokset med det kulturhistorisk værdifulde stof, som arkæologer, filologer, historikere og andre forskere har skaffet til veje og til dels tolket. Men selv den bedste metodiske udnyttelse af det sparsomme statistiske materiale vil ikke kunne underbygge økonomiske og sociale vurdering så omfattende og samtidig så differentierede, at de tør sammenlignes med studier over de sidste århundreder, hvor eksemplernes tal hundredobles og undersøgelserne i mange henseender vedrører landet som helhed. De største landvindinger kan forventes i det 18. århundrede, med betydelige terrænvindinger til begge sider og måske ikke mindst i det 17. årh., hvor hele grupper af statistisk materiale for en væsentlig del er bevaret.

Hvis interessen for tallenes tale havde været tilstrækkelig udviklet, ville det samfundsbillede, som historieforskerne har tegnet som baggrund for stavnsbåndstiden og kampen om de store landboreformer, uden tvivl have set lidt anderledes ud. Hos Edv. Holm og andre blev opfattelsen af stændernes stilling helt overvejende *politisk* belyst, og det måtte medføre en usikker, undertiden ret tilfældig vurdering af sociale og økonomiske forhold. Det er ikke udtalelser for og imod en bestående lovgivning, der giver det vægtigste bidrag til forståelse af bondestandens kår eller gods-ejerstandens holdning (som »herskab«). De i reglen ganske uvildige oplysninger om titusinder af fæstebønders forhold, som indeholdes i jordebøger, fæsteprotokoller, skifteforretninger, hoverireglementer m. v., vil veje langt tungere til, når det efterhånden lykkes

at udnytte materialet efter fortjeneste. Vejen frem går i virkeligheden gennem lokalhistoriske undersøgelser, der naturligvis gerne fra første færd må tage videre sigte, hvis stoffet tillader det. Men historikeren bør være på vagt overfor den *ældre* landsomfattende statistik, der i flere henseender er mangelfuld eller afgjort upålidelig.

Da V. Falbe-Hansen 1888–89 udsendte »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt«, gjorde han brug af et mægtigt talmateriale. Hans værk var banebrydende, det må anerkendes, men desværre blev det anvendte statistiske materiale i skyndingen hverken vejet eller sigtet på betryggende måde, og selv om F.-H. tog visse forbehold, kom dette som regel ikke skarpt frem. Prisudviklingen for landbrugsprodukter belystes gennem nogle få takstpriser, især sjællandske, kornproduktionen væsentlig ved tal for eksporten og kreaturholdet ud fra hornkvægtællingen 1774 suppleret med oplysninger om tabene ved kvægpesten og skønsmæssige beregninger vedrørende samtlige husdyrgrupper efter 1800. M. h. t. ejendomsantal og -fordeling savnede F.-H. et talmateriale, der kunne bygge bro mellem landmålingens tal (senere for gårdenes vedkommende revideret i Henrik Pedersens »De danske Landbrug 1688«) og en ny »tælling« i 1805. Den interessante påvisning af hoveriets udbredelse i de forskellige landsdele ville have vundet i værdi, om F.-H. havde fundet frem til de mange hundrede bevarede hoverireglementer, som langtfra alle indgik i den oversigt, han benyttede.¹ Mest uheldig var måske Falbe-Hansens påfaldende overfladiske udnyttelse af folketællingerne 1787 og 1801 til belysning af sociale forskydninger som følge af landboreformerne.

Det er Falbe-Hansens blivende fortjeneste, at han tog det 18. århundredes økonomiske landboproblemer op til diskussion, at han så dem i sammenhæng og søgte at underbygge dem statistisk. Men på det sidste punkt afslørede han, hvor langt den socialt-økonomiske forskning haltede bagefter den (landbo)politiske, og han skabte – antagelig mod

1. V. Falbe-Hansen, anf. værk, I, 49, smlgn. Fortid og Nutid XIV, 2–9 og 18–23.

sin vilje – præcedens for en ret ukritisk indstilling overfor *store* materialesamlinger. Det er altid fristende at hengive sig til den antagelse, at hvor det drejer sig om overordentlig mange statistiske oplysninger vil den ene fejl udligne den anden, eller i hvert fald vil småfejl få ringe indflydelse på helhedsresultatet. Uheldigvis medfører det en alvorlig dobbelt risiko. Man har ingen sikkerhed for, at fejkilderne fordeler sig nogenlunde ligeligt på alle landsdele (det er ganske usandsynligt, at de gør det), og lokalhistoriske skildringer, der bygger på en summarisk oversigt, kan derfor blive stærkt misvisende. I mange tilfælde ligger fejlene overvejende til samme side, og det statistiske materiale kan derved få slagside i en sådan grad, at det må skønnes uanvendeligt.

Nyere landbohistorisk forskning kom til at savne den inspiration, som det ville have betydet, om den i starten havde mødt et manende eksempel på præcision, detailkritik og særlig agtpågivenhed overfor et statistisk materiale. Man kan undertiden få det indtryk, at *tal* kun er en slags krydderi på en historisk fremstilling. Når et træk skal udpeges som »typisk«, eller når et synspunkt skal pointeres, virker det godt med et par tal, selv om det ofte er svært at se, hvad de betyder løsrevet fra en videre sammenhæng. På den anden side kan man i en del arbejder af nyere dato møde en så vidtløftig statistisk udfoldelse, at dette middel til historisk overblik og forståelse næsten synes at være blevet et *mål* i sig selv.

Der er ingen tvivl om, at også metodiske fejlgreb eller forsømmelser i det lange løb virker inspirerende, og det samme gælder de mangler, der ofte klæber ved et i flere henseender fortrinligt materiale. Således måtte Henrik Pedersens førnævnte tabelværk »De danske Landbrug 1688« navnlig på to punkter opfordre til revision eller supplerung, nemlig m. h. t. ødegårdenes og husenes antal.² Hvad de sidste angik var jeg opmærksom på, at der såvel på Sjælland som i størstedelen af Jylland fandtes et flertal af sogne, hvor de

talmæssige forhold var mangelfuldt oplyst, men kun for Sjælland–Møens vedkommende søgte jeg i »Husmand og Inderste« (1940) at rekonstruere billedet. At en sådan delvis rekonstruktion kunne misforstås, viste sig, da en interesseret anmelder til min forbløffelse opstillede en ny oversigt over husantal i hele landet (det 17. århundredes sidste halvdel), idet han ganske simpelt sammenlagde mine sjællandske tal med Henrik Pedersens for de øvrige landsdele! Helst skal man altså ikke blot understrege sine studiers lokal afgrænsning, men eftertrykkeligt fremhæve, hvilke opgaver der står tilbage at løse.

En fejlslutning så at sige af modsat art er dog sikkert mere almindelig, nemlig den antagelse, at resultatet af en sammenligning mellem talmaterialet i to kilder uden videre kan overføres til en anden egn eller en anden tid (se nedenfor om skifter og synsforretninger). Det kan næppe stærkt nok understreges, at selv om visse kilder i hovedsagen må anses for pålidelige, og derfor skulle give et godt grundlag for sammenlignende undersøgelser, må man kritisk vurdere hver kilde for sig, og hvis et mindre sikkert (eller ukontrolabelt) materiale udgør en del af sammenligningsgrundlaget, er der fare for, at det hele skrider.

Endnu skal til indledning bemærkes, at de *bedste* kilder til landbo- eller landbrugsstatistik for den ældre tid ikke altid indeholder mange tal. Der findes en hel del fæstebreve, som næppe anfører et tal (hartkornsangivelser er iøvrigt ønskelige, når gård-kontinuiteten skal fastholdes), men alligevel giver meget væsentlige oplysninger om såvel den tiltrædende som den afgå(n)de fæsters forhold. I bondeskifterne har som regel de specificerede vurderingssummer ringe interesse (bondens ejendele vurderes jo gennemgående lavt), hvorimod genstande og kreaturer, som opregnes og beskrives enkeltvis, også statistisk set interesserer mere.

Det synes mest praktisk at inddele det følgende i mindre afsnit, der tilsammen omfatter en betydningsfuld del af landbohistorien: Folkemængden (på landet), antal huse og gårde,

2. Henrik Pedersen havde iøvrigt selv beskæftiget sig indgående med ødegårdsproblemet. Hist. Tidsskr. 8, IV tillæg, 188–205.

fæste- og afgiftsspørgsmål, landbrugspriser, kornproduktion (udsæd, foldudbytte) og husdyrantal.

Folkemængde. Erhvervs- og ejendomsstillinger. Ældre og yngre historikere har med iver og elegance dyrket den sport at beregne folketal i Danmark fra den mørke middelalder til oplysningstiden, hvor folketællingerne omsider indfinder sig. Hvor morsomt dette kan være, får man et godt indtryk af i Svend Aakjærs afsnit om Hallands bondetal og Danmarks folketal (hans »Kong Valdemars Jordebog«, 209–245), der på refererende-vurderende måde beskæftiger sig med forsøgene på dette felt fra H. M. Velschow til Aksel E. Christensen. Det har sin betydning at få problemerne diskuteret, navnlig hvis det stadig tydeligere understreges, at folketallet for den ældre tids vedkommende er mere eller mindre velmotiverede gætterier. Allerede Velschow begik den skæbnesvangre fejl at slutte ud fra den enkelte landsdel (Halland), hvor der var grundlag for visse beregninger, til hele riget. Kr. Erslev kunne karakterisere hans resultat som »ganske umuligt«, mens William Scharling og Johs. Steenstrup mente, at V. i hovedsagen havde ret. Selv de mest fremragende historikere kan dog aldrig nå til sikre resultater, hvor grundlaget savnes, og hvad middelalderens folketal angår, må man indskrænke sig til et *skøn* over bevægelser i op- eller nedgående retning, forsigtigt sammenholdt med, hvad der vides eller skønnes om udviklingen i andre del af Europa.

Med noget større sikkerhed har historikere kunne udtale sig om folkemængden på landet efter 1650. Det er kirkebøgerne og til en vis grad ekstraskattemandtallene, der frister til udnyttelse. Gustav Bang gav ved sine undersøgelser over 30 sjællandske landsogne fra 1640erne til 1779 et interessant bidrag til ældre dansk befolkningsstatistik (H. T. 7, II, 417–454). Med rette fremhævede han, at de lister over fødte og døde, som præsterne fra 1735 indsendte til regeringskontorerne, led af så væsentlige mangler, at man ikke kunne

bygge på dem; iøvrigt var det naturligvis ingenlunde givet, at ind- og udvandring ophævede hinanden. Forholdet mellem antallene af fødte og døde i de 30 sogne var derfor ingen fuldt pålidelig målestok for befolkningstilvæksten; til- og fraflytning, ændringer i aldersklassernes procentforhold m. v. kan have påvirket folketallet i det enkelte sogn, men Bang lagde megen vægt på fødselsantallets bevægelse fra tiår til tiår. Først 1690–99 var der en væsentlig stigning efter en stærk nedgang 1650–69, og under den store nordiske krig atter nedgang. Også 1760erne gav et minus. Uoverensstemmelserne mellem de to halvdele af materialet var iøvrigt ret betydelige, og Marcus Rubin kritiserede fremgangsmåden.³ Bang undlod dog klogeligt at slutte fra fødselstallene i de 30 sogne til hele Sjællands, endelige samtlige landsognes folketal.

Det vil i reglen kunne diskuteres, hvorvidt et udvalg er repræsentativt, men omhyggelige iagttagelser fra et større sognemateriale har altid en vis værdi. Gustav Bangs »Kirkebogsstudier« (1906), der indeholder brugbart stof fra mere end 350 sogne, belyser for det 17. århundredes vedkommende vigtige befolkningsstatistiske spørgsmål (omflytning, vagabonderende proletariat, ægteskaber, fødselsforhold, dødelighed blandt børn og voksne). Selve folketallet behandler han ikke. Fra 1704–05 findes der en del ekstraskattemandtallene, hvor samtlige beboere er anført, og man kan i en snes sjællandske sogne sammenligne såvel antal af ægtepar ca. 1705 og 1771 (Oeder'ske efterretninger) som folkemængde 1705 og 1769 (første folketælling); tilvæksten var henholdsvis 28 og 24 pct. (se Husmand og Inderste, 29). Selv om de to tilvækstprocenter synes at svare godt til hinanden, må man formode, at indbyggerantallet fra 1704–05 ofte opgives for lavt; antallene af hjemmевærende børn er i nogle tilfælde senere tilføjelser. Iøvrigt kan folketællingerne 1769 og 1787 heller ikke anses for fuldt pålidelige, og det er temmelig vilkårligt, når Will. Scharling og Adolph Jensen, med lidt forskellig motivering, regner med folketal 6½ pct. højere end

3. Hist. Tidsskr. 7, III, 1–54. Rubin ville udelukke sognene indenfor Københavns amtskreds og krævede kirkebogsstatistikken prøvet på grundlag af de første folketællinger.

1769-folketællingens og 3 pct. højere end 1787-tællingens.⁴ På Sjælland var afvigelserne vistnok mindre, men i visse andre egne langt større. Hvis man sammenholder folketællingernes sognetal med antallene af indbyggere over 12 år i henhold til ekstraskattemandtal efter 1762, viser det sig, at i adskillige nordjyske sogne ligger tallene fra sidstnævnte kilde højere end de for 1769 eller 1787 anførte indbyggertal. Det er heller ikke sandsynligt, at udviklingen 1769–1801 har artet sig så forskelligt fra sogn til sogn, som tallene fra de 3 første folketællinger undertiden giver indtryk af. Man må være på vagt overfor lokale fejkilder, der som regel kan påvises, når man ved undersøgelsen sammenligner hele det tilgængelige talmateriale.

Spørgsmålet om erhvervsfordelingen i ældre tid vil også kræve nye undersøgelser. Holder vi os her til de talstærke landbogrupper: gårdmænd, husmænd (og inderster), håndværkere og tjenestefolk, er det iøjnefaldende, at den skarpe afgrænsning savnes selv for gårdmændenes vedkommende, mens det er vanskeligt overhovedet at få tal på de øvrige grupper, navnlig tjenestefolkene. Selv når en præst undtagelsesvis i kirkebogen indfører mandtal over indbyggerne i sine kirkesogne, forsømmer han tyendet. Præsten i Sørbymagle og Kirkerup anfører i 1645 for de to sogne 48 »bomænd« (gårdbrugere), 31 husmænd, 12 »gårdmænd« (aftægtsfolk og andre indsidere på gårdene), desuden 16 »gårdkvinder« og 1 »huskvinde«, men kun 13 tjenestekarle (over 20 år). Sammenholdt med senere kilder virker de øvrige tal troværdige, men af arbejdskraften på gårdene (de hjemmeværende voksne børn må også tages i betragtning) får man et meget ufuldstændigt indtryk.⁵

Et stort talmateriale i jordebøger, matrikler og skattemandtal belyser de jordbrugende landboers forhold. Men skellet mellem gårdmænd og husmænd kan ikke trækkes med sikkerhed overalt. Gamle betegnelser som

gårdsæder og bolsmænd rummer landbrugere af begge grupper, og efter indførelsen af 1688-matriklen er der talrige eksempler på, at fæstere med under 1 td. hartkorn regnes for gårdbrugere. På den anden side var der også »husmænd« med mere end 1 td. hrtk., for en stor del brugere af huse, der havde fået tillagt jord ved gårddele. I visse egne kan der intet sikkert sluttes fra antallet af gårde til gårdbrugerbefolkningen. Som eksempel kan nævnes Malt herred i Sydjylland: I følge Henrik Pedersen⁶ var der 197 gårde over 1 td. hartkorn, markbøgerne har ialt 201 (heriblandt også ottinggårde), af hvilke 29¼ (30) var øde. Men de godt 170 gårde havde ca. 260 beboere, der åbenbart med få undtagelser måtte betegnes som gårdbrugere. Mest iøjnefaldende er situationen i Vejen, hvor markbogen foruden præstegården kun nævner 9 helgårde, men 25 gårdmænd i 23 våninger.⁷

Trods de mange ødegårde (i Malt herred ca. 15 pct.) var der altså egne, hvor gårdbrugernes tal langt oversteg gårdenes. Det var utvivlsomt især et jysk fænomen, mens antallet af gårdmænd på den sjællandske øgruppe lå væsentligt lavere end det af Henrik Pedersen anførte gårdantal. Skønt øernes og Jyllands hartkorn i 1688 forholdt sig omtrent som 4 til 3, tør man fastslå, at der var betydeligt flere egentlige jordbrugere på halvøen allerede dengang. Antallet af småbrug på ½–1 td. hrtk. var størst i Jylland, hvortil kom en mængde midlertidige eller mere varige gårddele. Fæstebreve fra det 18. årh. viser, at ældre gårdfæstere i betydeligt tal lod halvdele af gården gå over til en ny fæster, som oftest en søn eller anden nær slægtning, på det vilkår, at fæstegården ved den gamles død atter skulle være en enhed. Vistnok i de fleste tilfælde blev jorden vedblivende drevet under eet, men sygdom, økonomiske forhold eller andre årsager medførte ikke sjældent varige gårddele. Bemærkelsesværdigt ofte blev oprindelige enestegårde spaltet i to eller flere.

4. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik I, 381–385 og supplementbindet, 81 f., samt Nationaløkonomisk Tidsskrift 1935, 6–13 (Adolph Jensen).

5. Gustav Bang: Kirkebogsstudier, 10f.

6. De danske Landbrug 1688, 116 f.

7. S. Alkærsig: Vejen Sogn, 82 f., anfører brugernes navne og hartkorn.

Eksemplet fra Malt herred viser tydeligt, at begrebet »gård« i Henrik Pedersens tabeller ikke overalt dækker det samme. Ofte er det en art regningsenhed (helgårde), som dog ikke anvendes konsekvent, idet brøker undgås. I Holleskov, Føvling sogn, opfører tabellen 2 gårde, svarende til 1½ g. i markbogen, i virkeligheden 1 halvgård og 4 fjerdingsgårde (5 brugere). Eskelund i Brørup sogn har i følge markbogen 6½ gård (H. P. anfører 7 g.), nemlig 1 halvgård med een familie og 6 helgårde: 4 med to familier, 1 med tre og 1 med fire (altså ialt 16 beboere). Men der er andre sogne, f. eks. Lindknud, hvor Henrik Pedersens gårdantal umuligt kan svare til helgårde. Forarbejderne til Christian V.s matrikel muliggør næppe en helt ensartet fremgangsmåde, men det ville have været nyttigt, om såvel antallet af ødegårde som af gårdbrugere var anført i H. P.s tabeller. Det må dog indrømmes, at der ofte ville råde en vis usikkerhed: skulle f.eks. den husmand, der beboede en øde gård og indtil videre drev en del af dens jord, regnes for gårdbruger? – Sammenligner man Henrik Pedersens tal med sognepræsterenes indberetninger om gårde, bol og tiendeydere 1651 (hele landet) samt om gårde, bol og huse 1657 (Sjælland),⁸ vil mange forhold fremtræde klarere. Men ofte bliver det nødvendigt at gå bag om tabellerne til markbøgerne og til de ældre matrikelsarbejder. I mange sjællandske sogne vil man se halv- og fjerdingsgårde, bol og gårdsæder opført som gårde i 1688, således at Henrik Pedersens gårdantal ligger højest (ødegårde iberegnet), helt i modsætning til de ovennævnte sydjyske eksempler.

Hvad *huse* angår, er talmaterialet langt mere uensartet. For Sjællands vedkommende har der på grundlag af præsteindberetningerne 1657, matriklen 1662 og Henrik Pedersens tabeller kunnet sammenstykkedes husantal, der dækker hele landsdelen på nær 7 sogne (Husmand og Inderste, 23). De øvrige øer, Bornholm undtaget, er nogenlunde dækket 1688, men i mange jyske sogne svigter materialet, selv om markbøgerne ofte giver oplysning om jordløse huse, der ikke indgår i tabellerne, i

Malt herred således 46. I de tilfælde, hvor hverken matriklerne eller præsteindberetningerne giver et talmateriale, der kan anses for pålideligt, er der næppe nogen vej frem, hvad selve antallet af huse (specielt de jordløse) angår. Kun indenfor en del godsområder vil jordebøger og synsforretninger til forskellige tidspunkter kunne afgive et materiale, der kan underbygge solide lokalresultater. Men i forhold til gårde og gårdbrug var datidens små i reglen jordfattige huse en helt underordnet landøkonomisk faktor. Med henblik på landbrugets arbejdskraft ville det være af større betydning at få tal på husmands- og indsidderfamilierne samt tjenestekarlene.

Tilsyneladende giver lensregnskaber og ekstraskattemandtal fra det 17. årh. stof til »erhvervstællinger«. Men i pengeskattemandtal fra tiden før 1660 savnes åbenbart en nogenlunde skarp afgrænsning mellem gård- og husmænd, hvortil kommer, at antallene af fritagne indenfor de forskellige grupper i reglen er ufuldstændige. Hans H. Fussing gør i »Stiernholm len 1603–1661«, 78–82, rede for en række fejlkilder, men synes ikke desto mindre at mene, at bøndernes karlehold – i modsætning til præsternes – går voldsomt tilbage gennem det meste af perioden (i 1647 kun ca. ⅙ af tallet fra 1614). Det er dog temmelig indlysende, at det økonomiske tryk, nu og da i forbindelse med øget skatteudskrivning (i 1647 var skattesatsen ualmindelig høj), er en hovedårsag til de påfaldende store udsving, undertiden fra det ene år til det andet. Om de faktiske ændringer i tjenestekarleholdet kan vi intet sikkert vide.

Det samme negative resultat truer, når man vil søge at bestemme husmænds og indsidderes tal ud fra ekstraskattemandtallene. Udsvingene er ganske vist noget svagere, men kan dog være meget betydelige selv indenfor en så kort periode som 1677–92. Ikke alle ekstraskatter ramte samtlige husmænd, og en mængde fattige familier blev åbenbart fritaget, navnlig når skattesatsen var høj eller skattetrykket langvarigt. Lempelige vilkår for flertallet af husmandsbefolkningen i 1699 bevirkede, at præsterne i mandtallene fra dette

8. Se om disse to kilder J. A. Fridericias afhandling i Hist. Tidsskr. 6, II, 469–622.

tidspunkt (og 1704–05) virkelig synes at have opfyldt forpligtelsen til at medregne fattige, gamle og svagelige, invalider m.fl., selv om disse iøvrigt kunne vente at gå fri (Husmand og Inderste, 26 ff. og 96). Derved fremkom der i de fleste sogne på Sjælland så fyldige mandtal, at en sammenligning med de Oeder'ske efterretninger 1771 er rimelig, og i det øvrige land vil man med fordel kunne sammenholde mandtallene med folketællingen 1787, sogn for sogn. Derimod er de ældre ekstraskattemandtal som regel så ufuldstændige, at sammenligningsgrundlaget i det 17. årh. svigter.

Mens man m. h. t. ejendomsantal har fået nogenlunde fast grund under fødderne med fortegnelsen over gårde og huse i 1805,⁹ giver folketællingerne helt til 1880 et temmelig usikkert billede af erhvervsfordelingen på landet. Når V. Falbe-Hansen som ovenfor omtalt skabte tradition for antagelsen af en overordentlig stærk tilvækst i husmandsbefolkningen 1787–1801, skyldtes det bl. a., at der i 1787 optaltes næsten 4 gange så mange »håndværksmænd« på landet som i 1801; for flertallet kan det i 1787 kun have været bierhverv. Den erhvervsmæssige rubricering vedblev at volde vanskeligheder, hvad der var meget naturligt, idet mange tusinde daglejere og arbejdsmænd snart arbejdede ved landbruget, snart ved andre erhverv. Ved tællingen i 1880 lykkedes det i højere grad end tidligere at få tal på de arbejdsfolk, der havde fast tilknytning til et bestemt erhverv, og mere skønsomt antog man, at af den daglejergruppe, der p. gr. a. mere afvekslende beskæftigelse ikke tilhørte en bestemt erhvervsgruppe, måtte $\frac{3}{4}$ regnes for landarbejdere.¹⁰ Ved lokalt begrænsede undersøgelser kan man naturligvis ikke nøjes med en sådan matematisk beregning, og det 19. århundredes folketællinger rummer adskillige problemer, fordi erhvervslivet nu engang udfoldede sig temmelig frit og endnu var så lidet organiseret, at rubriceringer ofte kunne blive ret tilfældige.

Fæste- og afgiftsforhold. Landbrugspriser. Jordebøger og andre regnskaber er tillokkende, fordi de fører langt tilbage i tiden og giver reelle oplysninger, med mulighed for godsstatistik. Den sociale side af sagen er mindre egnet for konkrete opgørelser end den økonomiske, mindre iøjnefaldende, men afgjort lige så betydningsfuld. C. A. Christensens interessante påvisning af landgildens nedgang til næsten $\frac{1}{3}$ i tiden efter 1330 (H. T. 10, I, 446–465) opmuntrer til en diskussion om årsagerne – politiske eller klimaforandring? – og man spørger også om de sociale tilstande. Aksel E. Christensens analyse af senmiddelalderlige fæsteformer (Festskrift til Arup 134–156) rejser spørgsmålet om en overgang fra fæste som kortvarigt kontraktforhold til livsfæste. Jordebogen for Næsbyhoved len viser dog efter hans opgørelse, at fæsterne 1502–10 kan have siddet trygt ved 82 pct. af gårdene (ingen eller kun 1 skifte), mens kun de 18 pct., hvor fæsteren udskiftes 2, i sjældnere tilfælde 3 à 4 gange, giver formodning om mere utrygge besiddelsesforhold. Det er således kun regnskaberne fra Skovkloster (Herlufsholm), der »rammer en forsvarlig pæl gennem teorien om et stærkt udviklet livsfæste som social norm« (Festskriftet, 143), og selv her har dog ca. 35 pct. af fæsterne haft en gård gennem den 15-årige periode, og ved adskilligt flere gårde er der formentlig kun een fæsteforandring. Heroverfor står så en anden type, brugerne med de kortvarige kontraktforhold.

Er kildematerialet sparsomt, gælder det nok om at udnytte dets muligheder, men det er samtidig meget vigtigt at respektere disses begrænsning. Vi kan ikke på statistisk grundlag genrejse fortidens samfundsbygning, og vi har ingen mulighed for at se den brede befolknings erhvervsvilkår i fast sammenhæng med dens afgiftsforhold før et stykke ind i det 18. århundrede. Men senest fra 1719 er kildematerialet så omfattende, at der ikke er nogen rimelig undskyldning for de ufuldstændige eller vildledende oplysninger om fæsteforhold og folketal, som man kan møde selv i nyere

9. Se nærmere »Husmand og Inderste«, 68.

10. Det danske Landbrugs Historie V, 340.

gods- eller sognebeskrivelser.¹¹ Landets opdeling i kommuner og i sin tid i godser medfører en vis risiko for, at fæstevæsenet statistisk set får en ujævn behandling, skønt kilderne gennemgående er så ensartede, at en metodisk udnyttelse efter en bestemt plan vil være på sin plads. Som det er nu, må ældre optællinger ofte revideres for at kunne bruges som sammenligningsgrundlag.

Fæsteforholdets almindelige karakter belyses bedst gennem fæstebrevene, der i titusindvis er bevaret i fæsteprotokollerne. De meddeler også adskilligt om selvejerbønder, idet husbondholdsbreve undertiden findes indført i ret betydeligt tal. – Til forståelse af bondestandens stilling under vekslende konjunkturer er det meget vigtigt, at man får en oversigt over typiske forhold ved selve fæsteoverdragelsen, I reglen anføres årsagen til forrige fæsters »afgang«: død, alder og svagelighed, godvillig afståelse, forsiddelse (rømt, frasat ved dom, men oftere kun fratrukt p. gr. a. fattigdom), flytning m. v. En statistik over den nye fæsters forbindelse med den afgå(n)de vil vise, hvor ofte der var tale om familieoverdragelser, navnlig til en af de 4 hovedgrupper: sønner, svigersønner, fjernere slægtninge samt fæstere, der ville gifte sig med »enken på stedet«. Også her er gods- eller landsbytraditioner lige så iøjnefaldende som de almindelige, tidsbestemte ændringer, der kan iagttages længe før landboreformerne, og som uden tvivl ofte skyldtes enkeltmands initiativ. Hvor talmaterialet omfatter de fleste fæsteforandringer gennem 2 à 3 menneskealdre, kan fæsteforholdets gennemsnitlige varighed beregnes nogenlunde nøjagtigt, helst med inddeling i grupper, der er karakteriseret ved årsagen til fæsteforholdets ophør (død, alderdom, forsiddelse etc.). Den periode, en enke sidder ved gård efter mandens død og før eventuelt nyt giftemål, bør sam-

men med den afdøde fæsters tid regnes for een fæsteperiode, hvad det jo også var m. h. t. fæstevilkår. Er der en tid to fæstere, bør de hver især noteres for deres fulde fæsteperiode, hvis det er muligt. – Idet man beregner fæsteperioder, vil man få et indtryk af, i hvor stor udstrækning der savnes fæstebreve. En del fæstere fik aldrig kontraktforholdet skriftligt attesteret eller sad længe uden fæstebreve; o. 1770 og senere kan man for mange godsers vedkommende få nogenlunde nøjagtigt tal på disse »forglemmelser« ved at sammenholde fæstebrevene med hoverireglementerne, der dog ikke altid var ført à jour.

Om tiden før 1720 gælder det, at fæsteprotokollernes værdi som statistisk kilde aftager for hvert tiår, man går tilbage. Matrikler, markbøger, jordebøger og skattemandtall kan give vise holdepunkter, men i reglen vil man savne sikre dateringer. Lensregnskaberne stedsmålsregistre giver ca. 1610–60 et betydningsfuldt materiale, men oplysningerne om fæsteforholds ophør og om familieforhold mellem gammel og ny fæster er dog for ufuldstændige, til at man kan bygge statistik over disse meget væsentlige forhold. Fussing fremhæver med rette, at godsregnskaberne her kun giver minimumstal.¹² Som regel kan der kun ved 10–12 pct. af fæstegårdene konstateres familieoverdragelser, de allerfleste til sønner, men det virkelige antal kan have været det dobbelte eller mere. Det synes dog, som om enkelte ældre kilder er mere meddelsomme end andre og muligt kan illustrere en udvikling, hvor kilderne i almindelighed kun giver et misvisende indtryk. Naturligvis må man også være varsom med at udlede statistik af fæsteprotokoller, når antallet af fæstebreve er beskedent, eller når en betydelig del af dem intet oplyser om familieforhold eller årsager til fæsteforandring. Mindre farligt er det, om der savnes fæstebreve fra en kortere

11. I et sogn, hvor – som det var almindeligt på Sjælland – husmænd og inderster allerede før udskiftningen var langt talrigere end gårdmændene, bruger sognebeskrivelsen (1953) stadig den gamle kliché med »den fåtallige husmandsklasse«, skønt den faktisk modsiges af selve fremstillingen (Gadstrup og Syv Sogne, 180, jfr. 186). Der henvises bl.a. til Vibygård fæsteprotokol 1719–1826, men hvorfor gør man ikke virkelig brug af den?

12. Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, 20f., og samme: Stiernholm len, 30–42 samt jordbogsuddragene 214–294, der iøvrigt giver stof til en mere fyldestgørende beregning af fæsteperioder, end teksten s. 40 f. lader formode.

periode, men det reducerer antallet af statistiske brugbare uforholdsmæssigt stærkt. – Husmænds fæstebreve må behandles særskilt, da deres vilkår i væsentlige henseender er helt forskellige fra gårdbrugernes. Af fæstebøndernes afgifter er indfæstningen tilsyneladende lettest at optælle og behandle statistisk. Men godsregnskaberne siger i reglen for lidt, man bør se indfæstningen som led i fæstevilkårene. Dens størrelse afhænger dels af stedlige traditioner, dels af fæstegårdens tilstand og (ofte) af fæsterens personlige forhold; ændret »godspolitik« kan også spille ind. Statistikken bør tage hensyn til de mange tilfælde, hvor fæsteren i stedet for at yde indfæstning i penge påtager sig at istandsætte gårdens bygninger og forøge dens besætning. En art negativ indfæstning fremkommer, når fæsteren får bygningshjælp, korn- eller pengetilskud ved gårdovertagelsen. Det bør også undersøges, hvorvidt der i perioder var »lagt loft over« indfæstningen, som det kan iagttages på krongodset. Indfæstningen var nok til en vis grad konjunkturbestemt, men mange andre faktorer var medbestemmende. Talmaterialet til en indfæstningsstatistik må derfor uddrages af fæsteprotokollerne, ikke af godsregnskaber alene.

I jordebøger, fæsteprotokoller, hoverireglementer m. fl. kilder findes titusinder af oplysninger om de årlige fæsteafgifter, men deres uensartethed lægger hindringer i vejen for en landgildestatistik. I ældre tid var landgilden helt overvejende naturalydelser, især korn, smør og småkreaturer, men også talrige andre produkter. En omregning kræver kendskab til de stedlige landbrugspriser og forudsætter omfattende prishistoriske undersøgelser. Set i forhold til hartkornet varierer landgilden meget stærkt fra landsby til landsby, i forhold til udsæden endda fra gård til gård. Landgilden var foranderlig, men ændringer af betydning forekom næppe særlig ofte, bortset fra de mange landsby-omdelinger i det 18. århundrede, hvorved gårdene blev gjort lige i hartkorn og afgifter. Det vil være af værdi at få landgilden *type*bestemt, inddelt efter hovedydelse art: penge, rug, byg, havre, smør etc., men iøvrigt også efter ydelser, der er karakteristiske for egnen: fisk,

lyngtørv, limsten m. fl. Hvededyrkningens udbredelse på et tidligt tidspunkt kan muligvis udlæses af landgilden. – Pengeafløsning og landgildeforøgelser i forbindelse med udskiftningen vil i stor udstrækning kunne belyses statistisk.

Hoveriets omfang kan i reglen ikke bestemmes med større nøjagtighed før reformtiden. Generalhoverireglementerne o. 1770 inddeler flertallet af landets fæstebønder i hovfri og hovgørende (se min oversigt i F. og N. XIV, 22), men hoveriets bestemmelse i antal dage pr. uge er »kunstig«, idet den er fremkaldt af 1769-forordningens krav, hvortil adskillige godsejere dog føjer oplysninger om det *faktiske* normale hoveri. Enkelte godsregnskaber giver for visse år meddelelse om hoveriet fra uge til uge, mens fæstebrevene i reglen udtrykker sig i almindelige vendinger; antallet af lange og korte rejser (ægter) anføres dog ofte, husmænds ugedage, høstdage og »gående rejser« ligeledes. Ydes der penge i stedet for hoveri, sammenlægges denne afgift tit med en landgildeafløsning. Til belysning af den *relative* hoveriydelse findes der et stort materiale, idet fæsteprotokoller og hoverireglementer meget ofte anfører, om der forrettes helt, $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ hoveri o. s. v., iøvrigt ikke altid ydelser i forhold til gårdstørrelsen. Hoveriforeninger og -efterretninger fra 1790erne muliggør sammenligninger mellem et stort antal godser. Hvor der er bevaret hoveriprotokoller, vil man kunne undersøge, i hvilken udstrækning fæstebønderne virkelig har forrettet det hoveri, som de var forpligtet til. Af bøndernes øvrige afgifter er de ordinære skatter et let tilgængeligt emne, mens tiendeydelserne fortjener et dybtgående sammenlignende studium.

Landgilde- og tiendeafløsning fører ind på spørgsmålet om landbrugspriser og dermed landbefolkningens indkomster. Til belysning af folkeløn, håndværkeres og husmænds dagløn m. v. indeholder navnlig godsregnskaber og skifteprotokoller et anvendeligt materiale, men det er vanskeligt at vurdere, hvor meget naturalløn har betydet. De egentlige landbrugers indtægter var først og fremmest det årlige forbrug af egne produkter og hvad de fik ind ved salg af korn og animalske produkter.

Her kan man ikke nøjes med kapitelstakster for korn og andre varer, men må så vidt muligt fremskaffe prismateriale fra den egn og den tid, undersøgelsen omfatter, og iøvrigt navnlig fra hovedstaden og de provinsbyer, der især trak handelen til sig. Af særlige takstpriser må nævnes de sjællandske kirkekøb, der var et bedre udtryk for de virkelige prisforhold end kapitelstaksten, selv om de offentlige takster ikke viste så kraftige udsving som de frie markedspriser (se Festskrift til Arup, 225–249). Priserne og prisbevægelsen siger ikke alt. Sandsynligheden taler jo for, at bønderne solgte langt større kornkvanta de år, hvor priserne lå lavt (nemlig i gode høstår), end i de dyre år, og de ekstraordinært høje priser på kvæg og fedevare i kvægsygeperioder kan heller ikke have gavnet det store flertal af landbrugerne. Værdifuldt ville det være, om dette kunne belyses statistisk.

Udsæd og høstudbytte. Kreaturholdet. Er en analyse af fæstevæsenet den vigtigste vej til forståelse af landbosamfundets opbygning og funktioner, vil en vurdering af bondens økonomi være afhængig af, om det lykkes at få et mere sikkert begreb om landbrugsproduktionens størrelse før det 19. årh. Det er af flere grunde en vanskelig opgave, og undersøgelser uden omhyggelig iagttagelse af fejlmuligheder har desværre bidraget til at øge usikkerheden om problemerne.

Fra middelalderen til o. 1800, om ikke længere, har landmandens frygt for, at hans opgivelser m. h. t. udsæd, avl, kreaturhold m. v. skulle medføre afgiftsforhøjelser, haft ødelæggende virkninger for den historiske produktionsstatistik. Det er særlig mærkbart i tiden efter 1660. Hvad udsæden angår, var der oprindelig en sammenhæng mellem denne og landgilden, og under forarbejderne til Frederik III.s matrikel blev der indhentet oplysninger om bøndernes udsæd, høavl m. m. (selv om man iøvrigt opgav at tage hensyn til udsæden). Den traditionelle tilbageholdenhed på dette punkt præger også fæstebøndernes opgivelser i forbindelse med generalhoveri-

reglementerne o. 1770, og man kan hos en godsejer møde en direkte beklagelse af, at bonden ikke har villet opgive »sin rette og fulde udsæd«, da han frygtede forøgelse i sin matrikul.¹³ Det påfaldende er, at denne afstandtagen forekommer på et gods, hvor tallene for udsæd (tdr. rugsædeland) er væsentligt højere end normalt. I almindelighed synes godsejere og ridefogeder at regne lave angivelser for selvfølgelige, selv om de undertiden tager forbehold; dette gælder også en del hoveriefterretninger fra 1790erne.

Eksempler fra 1625 tyder ikke på, at der var et fast eller blot nogenlunde regelmæssigt forhold mellem udsæd og landgilde,¹⁴ og det er sikkert kun rent skønsmæssigt, når synsforretninger og hoverireglementer ofte lader udsæden variere i overensstemmelse med hartkorn eller gårdstørrelse (hel- og halvgårde, etc.). Men selv hvor tallene skifter fra gård til gård, er dette naturligvis intet bevis for deres rigtighed (jfr. nedenfor om kreaturtællingerne). Derimod er det sandsynligt, at de usædsangivelser, der forekommer i synsforretninger og ved talrige bondeskifter, er en slags gennemsnitsberegninger over, hvad bonden sår »det ene år med det andet«. Her er det så heldigt, at to helt forskellige kilder i visse tilfælde kontrollerer hinanden.

De tal for udsæden, der findes i krigsjordbøgerne 1718–19 og i syns- og beskrivelsesforretninger fra det 18. årh., kan for mange gårdes vedkommende sammenholdes med skifternes oplysninger, helst naturligvis for samme år, regnet fra høst til forår. Beskrivelsesforretninger fra Vordingborg rytterdistrikt i foråret 1739 har således, hvad udsæden angår, i 44 tilfælde kunnet sammenstilles med skifteforretningernes tal (tdr. udsæd for hver kornsort). Ved 8 gårde var der overensstemmelse, i 5 tilfælde havde beskrivelsesforretningen og i 31 skifterne de højeste tal. Afvigelse var imidlertid små, gennemsnitligt ca. 10 pct. større udsæd i skifteforretninger fra efteråret 1738, mens skifternes udsædsangivelser fra foråret 1739 kun lå 6 pct. højere end synsforretningens. Denne nedgang, der brin-

13. General-hoverireglementer i overensstemmelse med frd. af 6. maj 1769, pk. XII, Ørumgård. RA.

14. H. H. Fussing: Stiernholm len, 42 f.

ger de to kilder nærmere til hinanden, gælder udelukkende byg og havre. Det *kan* betyde, at det til udsæd bestemte kvantum vårsæd reduceres, når såtiden nærmer sig, og den faktiske udsædsmængde ligger måske meget tæt op ad tallene fra beskrivelsesforretningen. – Også gennemsnits-sammenligninger mellem synsforretninger og et betydeligt antal skifters udsædsangivelser fra de foregående eller efterfølgende år kan med held gennemføres. I hvert fald for flere ryttergodsers vedkommende er afvigelserne kun små. På Vordingborg-distriktet falder skifternes oplysning om udsæd fra o. 1745 meget spredt, men tendensen går i retning af en stigning i udsæden udover, hvad den sidste »landbrugstælling« på ryttergodset (1768) lader formode.¹⁵

Selv om skifter og i mange tilfælde også synsforretninger indeholder et anvendeligt materiale, tør man ikke se bort fra, at det vel som regel drejer sig om et skøn: udsæden ansat til, hvad den plejer at være, eller til det, der i det pågældende tilfælde synes passende. Overfor spredt forekommende oplysninger om udsæd må man også være på vagt og spørge, om kilden kan anses for uvildig. Når fæstebreve anfører, at godsejeren har ydet lånekorn til udsæd, sker det ofte under forhold, der antyder en mindre udsæd end normalt. Også i skifteforretninger anføres undertiden, at udsæden burde have været større.¹⁶ Meget ønskeligt ville det være, om man gennem mange sikre eksempler kunne påvise stigningen i udsæd (og høstudbytte), efter at kornpriserne henimod 1750 var begyndt at stige. Noget tyder på, at bønderne undertiden har vejret chancerne og forøget udsæden af den kornsort, der i øjeblikket syntes den fordelagtigste salgsvare.¹⁷ Udsædsforøgelser skyldes

sikkert i mange tilfælde udvidelser af det dyrkede areal.¹⁸

Oplysninger om høstudbytte forekommer mere spredt, og de lave foldangivelser medfører, at dette talmateriale selv i bedste fald kun giver yderst omtrentlige resultater. Kornopmålinger i større stil kendes fra kronens ladegårde i perioden 1610–59. Gunnar Olsens undersøgelser (H. T. 10, VI, 428–452), der også omfatter udsæd, giver som gennemsnitsresultat 2,1 fold for rug og 2,7 for byg (ialt 675 høstresultater; for havrens vedkommende var fejlkilderne så betydelige, at han helt ser bort fra beregninger over foldudbyttet). Han anfører til sammenligning enkelte høstresultater fra andre danske ladegårde samt fra Slesvig og Sverige. De viser gennemgående væsentlige større høstudbytter (anf. st., 449 og 451 f).

Om bøndernes høstresultater vides uhyre lidt fra det 17. årh., og talmaterialet fra det 18. er højst uensartet. Det må for en stor del uddrages af skifterne. Hvor vigtigt det er, at alle fejlmuligheder tages i betragtning, har jeg tidligere haft lejlighed til at fremhæve her i Fortid og Nutid.¹⁹ Spørgsmålet bør belyses ved flere omhyggelige undersøgelser, man må på forhånd gøre sig klart, at de mange skønsmæssige vurderinger af høstudbytter i reglen udelukker nøjagtige opgørelser på grundlag af skifterne. Bygget på skøn er sandsynligvis også de flest foldtal i høstindberetninger fra tiden efter 1771, men talmaterialet viser i hvert fald, at man må regne med et gennemsnitligt udbytte på mellem 4 og 5 fold, og kornopmålingsresultater fra visse hovedgårde ligger endnu højere.²⁰

Materialet til belysning af høstudbytte er relativt fattigt, og man fristes til at udnytte alt foreliggende til den yderste grænse. Aftægts-

14. Holger Munk: Rytterbonden (1955), tabellerne 294–333, jfr. 170–183, indeholder udsædsangivelser for »landbrugstællinger« på Vordingborgdistriktet, men forf. er ikke opmærksom på det sammenligningsmateriale, skifteprotokollerne giver.

16. Fortid og Nutid XIII, 25 (nogle eksempler).

17. Iagttagelser fra Vordingborg rytterdistrikts skifteprotokoller efter 1740. M. h. t. kornpriserne må de lokale kirkekøb også tages i betragtning.

18. C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer, 240.

19. Fortid og Nutid XIII, 23 ff. (jfr. Sigurd Jensen i F. og N. XII, 161 ff.).

20. Anf. st. XIII, 29 ff. – Det Classenske Fideicommiss gennem 150 år, 323 (på Carlsfeldt og Corselitze var foldudbyttet 1767–91 for rug og hvede 5,4, for byg 5,0 og for havre 4,0).

ydelse udredes på mange godser snart i form af visse skæpper udsæd (især rug og byg), snart som sæd i tøndene, og en sammenligning fører ofte til antagelsen af et stort foldudbytte. Men de gamles sædejord var vistnok mere velgødet end kornmarker i almindelighed. Man kan næppe slutte fra småbrug med få skpr. udsæd til høstudbyttet ved bondebrugene på samme egn.

M. h. t. bøndernes kreaturhold vil man kunne nå til sikrere resultater. Her findes i langt flere tilfælde et anvendeligt materiale, først og fremmest i *skifterne*. Jeg har tidligere påvist, at kvægskattemandtal ikke med held kan udnyttes, idet tallene i disse kilder varierer under indflydelse af kvægskattens størrelse og dens mer eller mindre vedvarende tryk; skifterne er en langt pålideligere kilde end skattemandtallene, der som regel heller ikke omfatter de helt unge husdyr. Hovedresultatet af undersøgelsen var, at kvægskattemandtal måtte anses for uanvendelige som grundlag for opgørelser over kvægholdets størrelse, mens skifterne i så henseende var værdifulde kilder, dog med forbehold for de mindre husdyrs vedkommende.²¹

Denne opfattelse må fastholdes. I almindelighed anfører skifterne de store husdyr individuelt for individ, meget ofte med alder og farve angivet. Også føl og spædkalve kommer i reglen med, mens det synes mere tilfældigt, om lam er optalt, og det samme kan gælde smågrise. Heller ikke skifternes fåreantal (i reglen samlet sum) kan anses for fuldstændige, bl.a. fordi mange får blev bortgivet til slægtninge eller andre før den egentlige skifteforretning. Det samme var nu og da tilfældet med andre husdyr, men her var der større sandsynlighed for, at det blev opdaget og påtalt. Det kan dog også være arvingerne, der gør indsigelse og giver oplysning om »forglemte« kvæg.²² Ikke sjældent er vurderingen af enkelte husdyr og

andre effekter i skiftet tilføjet til allersidst eller i hvert fald uden for registreringens husdyrfortegnelser. Det kunne tyde på, at de i første omgang er holdt udenfor, selv om dette ikke udtrykkeligt bemærkes. Antagelig fik udeladelserne ofte lov at stå ved magt. – Hvad heste og hornkvæg angår, er det næppe sandsynligt, at »forglemmelser« i nævneværdig grad vil påvirke gennemsnitsberegninger over et betydeligt antal skifters kreaturantal. Men det bør klart fremhæves, at det er *minimumstal*, vi har med at gøre, og at dette navnlig gælder m. h. t. skifternes fåreantal (jfr. H. T. 11, I, 272 f.).

Da kun et meget lille procenttal af boer årligt kommer til registrering, er det udelukkende større godsområder (eller flere godser sammenlagt) der kan opvise et så stort antal gårdmandsboer, at dette udvalg kan antages at illustrere gennemsnitstilstanden. Husmands- og især indsidderboer var ofte så fattige, at de af samme grund ikke blev vurderet, og det er derfor i mange tilfælde umuligt gennem skifterne at få et pålideligt indtryk af, i hvilken udstrækning husmandsbefolkningen holdt kreaturer.²³ For gårdmændenes vedkommende ligger det anderledes. Ganske vist er der et større eller mindre antal »forsiddergårde«, som beboerne i reglen forlader, uden at de slette tilstande bliver registreret i nogen skifteprotokol (i mange fæstebreve kan man derimod finde opgørelser over kreaturhold m.v.). Men til den anden side er det i de fleste egne yderst almindeligt, at navnlig de mere velstillede fæstebønder som ældre »oplader« deres gårde for at sikre sig aftægtsydelse hos efterfølgeren, oftes en søn eller svigersøn. Det betyder, at et meget stort antal af de bedste boer falder udenfor husdyrstatistikken. Helt misvisende er de ikke ganske få tilfælde, hvor et gårdbrug midlertidigt er delt, i reglen mellem fader og søn, således at skiftet efter den

21. Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik (Hist. Tidsskr. 11, I, 245–286).

22. Skifteforretningen efter Anders Jensen i Stavreby 1738 15/10 anfører således: »Arvingerne fremstod og følgende foregav ved sidste registrering at være forglemte, som de påstod måtte vurderes og til penge blive anslagen, nemlig 1 brun ko 13 år, 1 sortrøget kvie 2½ år, 1 sorthjelmet plag i 3. år, 2 får, 2 svin« (desuden en del klæder, sengetøj m.v.).

23. Husmand og Inderste, 163 jfr. 267 ff.

først afdøde kun omfatter den halve besætning (den ligeledes halverede udsæd afslører undertiden forholdet, som iøvrigt kendes fra talrige fæstebreve). – Hvis tilstandene på et gods er meget slette, vil skifteprotokollerne muligvis give for høje gennemsnitstal for husdyrholdet, men omvendt på godser, hvor gårdmænd i stort tal har trukket sig tilbage endnu i deres velmagt, meget ofte med en ko og nogle får som en del af aftægten.

Der er grund til at antage, at undersøgelser omfattende et stort antal skifter indenfor et kortere åremål skulle give et pålideligt billede af bondens formueforhold, specielt hans kreaturhold. Skifteregistreringens tal er minimumstal, men gennemsnitsberegningerne vil ikke føre til så omtrentlige resultater, som man risikerer ved udsæds- eller foldopgivelser. Hertil kommer, at sammenligningsmaterialet er meget stort, således at man på udstrakte godsområder kan påvise forskydninger i kreaturholdets gennemsnitsstørrelse indenfor kortere perioder, undertiden fra år til år (H. T. 11, I, 281 ff). Ikke blot kan man iagttage kvægpestens vældige indhug i hornkvægets rækker 1746 eller senere, men man får også en målestok for besætningernes genopbygning i de følgende år (se tabellen nedenfor) og visse fingerpeg om kvægsygdommens udbredelse til forskellige tidspunkter. Skifternes tal er her en langt finere registreringsskala end indberetningerne om tab, der i reglen ikke kan kontrolleres.

De husdyrtællinger, der forekommer i *syns- og beskrivelsesforretninger*, bør sammenholdes med skifternes kreaturtal. En direkte sammenligning mellem de to kilder er mulig, når der findes skifter fra samme tid som synsforretningen. En sådan kontrol er dog kun effektiv, når skifteregistreringen finder sted samtidig med eller kort efter synsforretningen, idet udlæg i forbindelse med skiftet ofte forringer boet. I reglen vil der indenfor et så begrænset tidsrum kun være få gårde, hvor en direkte sammenligning med sikkerhed kan gennemføres. Det gælder således kun 1 af mine 4 eksempler fra ryttergodset i Kronborg amt 1717 (H. T. 11, I, 227) og kun de 3 sidste af Holger Munks 15 eksempler fra Vordingborg rytterdistrikt 1739 (Rytterbonden 354–357

jfr. 288 f.). Uoverenstemmelserne ved den sidstnævnte sammenligning er ganske vist så store, at de ikke burde kunne bagatelliseres i den hensigt at styrke tilliden til de tre »landbrugstællinger« på Vordingborg ryttergods 1719, 1739 og 1768. Men den direkte sammenligning, gård for gård, er utilstrækkelig. Sikrere resultater når man ved at lade samtlige skifter gennem et eller flere år »indkredse« synsforretningen.

Indkredsningens metode illustreres i den førnævnte afhandling i Hist. Tidsskrift ved eksempler fra Vallø o. 1707 og fra Kronborg ryttergods o. 1717 (11, I 276 og 278). Gennemsnitstallene for heste, hornkvæg og får ved de 676 gårde, Kronborg-synsforretningen 1717 omfattede, viser her god overensstemmelse med de tilsvarende gennemsnitsberegninger for 11 skifter år 1717 og 63 skifter 1716–19. I hvert fald den sidste, mere omfattende indkredsning modsiger på overbevisende måde formodningen om, at skifterne skulle give et for lyst billede af forholdene; differencen var for alle tre husdyrgruppers vedkommende mindre end 2 pct. En sammenligning mellem synsforretninger 1718 samt 1751 og skifteforretninger henholdsvis 1718–20 og 1751–52 på det falsterske ryttergods viser heller ikke overraskende afvigelser, selv om skifternes husdyrantal gennemgående er lidt større. Men overensstemmelse mellem synsforretning og bondeskifte i flere egne og til forskellige tidspunkter beviser ikke, at *alle* synsforretninger giver nogenlunde pålidelige kreaturtællinger. Tallene fra Vallø tydede ikke på det, og især er *Vordingborg ryttergods* et lærerigt og advarende eksempel.

Overfor de kreaturtællinger, der er indført i krigsjordebogen 1719, beskrivelsesforretninger 1739 (og 1741) samt overleveringsforretningen 1768, står husdyrregistreringerne i ryttergodsets skifteprotokoller, men der er betydelige lakuner (1718–20, 1727–36 og – hvad selve registreringerne angår – tiden efter 1760). Kun indkredsningen af 1739-tællingen er fuldstændig; tællingen 1768, hvis beskedne tal for hornkvæg iøvrigt var påvirket af den 1767–68 grasserende kvægsyge, kan man ikke komme tæt ind på livet af gennem skifternes kreaturtal. I nedenstående oversigt sammen-

	Heste+plage og føl	Stude	Køer	Ungnød	Får	Svin
Sk. 1716–17 (40)	7,8+2,4	1,5	4,0	3,1	10,7	13,6
Tæll. 1719	6,1	0,1	2,6	2,0	6,4	–
Sk. 1721–22 (46)	6,7+1,1	1,4	4,2	3,4	10,9	13,5
Sk. 1725–26 (30)	7,4+2,5	2,8	4,5	3,9	9,3	13,4
Sk. 1738 (46)	6,7+1,8	1,5	3,9	3,6	7,8	10,7
Tæll. 1739	7,1	0,3	3,5	3,1	7,9	7,6
Sk. 1739 (32)	7,2+2,3	1,5	3,8	3,2	7,8	10,5
Sk. 1740 (33)	7,1+1,3	1,3	3,8	2,7	7,5	11,6
Sk. 1741 (28)	7,3+0,8	1,2	3,1	2,7	7,3	9,8
Sk. 1746 (17)	6,9+1,6	0,1	0,3	0,3	8,5	11,8
Sk. 1748 (15)	7,7+2,3	0,6	2,1	2,1	10,1	15,2
Sk. 1756 (30)	8,0+1,9	1,5	3,7	3,6	9,4	13,1
Sk. 1759–60 (15)	7,8+1,9	1,5	4,0	4,8	12,2	14,9
Tæll. 1768	7,5	–	1,7	2,1	8,5	–

holdes tællingernes (*kursiverede*) gennemsnitstal²⁴ med tilsvarende tal for de forskellige husdyrgrupper fra skifter (Sk.) i gårdmandsboer de anførte år. Tallene i parentes er antallet af skifter.

Kun m. h. t. hestehold er der ofte ret god overensstemmelse mellem de to kilder, når føl og plage indtil 3 ud udskilles ved optælling efter skifteregistreringerne. Gennemsnitstallene for de øvrige husdyr ligger 1716–17 og i 1720erne langt højere i skifterne end ved tællingen 1719, og indtil 1741, da kvægsyge influerede, er skifternes tal væsentligt større end 1739-tællingens (fåreholdet delvis undtaget, jfr. ovenfor). Bortset fra den voldsomme nedgang, som kvægsygen fra efteråret 1745 og iøvrigt atter i begyndelsen af 1750erne forvolder, viser talmaterialet fra skifterne ret stabile forhold, mens de tre »landbrugstællinger« antyder en kraftigt opadgående bevægelse 1719–39 og derefter en endnu stærkere nedadgående tendens. Hvor skifter forekommer i nogenlunde betydeligt tal, er deres kreaturalt afgjort den mest pålidelige kilde, navnlig m. h. t. antallet af større husdyr. Synsforretninger (tællinger) kan ikke stå alene, men i de tilfælde, hvor de ved sammenligning med

skifterne viser sig at ligge på samme linie, giver de naturligvis et mere detaljeret billede af de stedlige forhold. Men da der i løbet af et århundrede som regel kun finder en enkelt eller nogle få tællinger sted indenfor et godsområde, er skifterne som oftest det eneste acceptable grundlag for iagttagelser over kreaturholdets udvikling gennem længere perioder.

Det var naturligt, at bønderne følte sig fristet til at opgive for få kreaturer,²⁵ men en del af forklaringen på, at synsforretningernes tal undertiden er helt ukorrekte, må søges i, at det snarere drejer sig om et skøn, der traditionelt fører til *lave* ansættelser, end om egentlige tællinger. Skifternes husdyrtal er til sammenligning mere uregelmæssige, f.eks. hesteantal varierende fra 3–4 til 10–12, hvor synsforretningen gennemgående holder sig til 6–8. Der er imidlertid ikke større sandsynlighed for, at én synsforretning (tælling) skal påvirke en anden 20 eller 30 år senere, da altså meget vel kan være en virkelig optælling. På lignende måde må man opfatte ændringer i talmaterialet fra andre, permanente kilder. I fæstebreve på Skanderborg ryttergods anføres som regel antallet af heste, stude, køer, ungnød og får. Ved nærmere undersøgelse viser det sig, at

24. Rytterbonden, 330 og 332. De i anmeldelsen påviste fejl ved beregningen af sogne-gennemsnitstallene (se nedenfor s. 333 f.) har næppe påvirket totalberegningen i særlig grad.

25. Jfr. Axel Linvald: Bistrup. Byens gods 1661–1931, 82.

disse tal gennem en længere periode snarest har været en angivelse af det husdyrhold, en gård af en bestemt størrelse burde have, men senere må det dreje sig om det antal husdyr, der faktisk findes på gården ved fæsteoverdragelsen. Kilden har på dette punkt ændret karakter, og man kan altså ikke uden videre regne med en tilvækst svarende til gennemsnitstallene for 5- eller 10-årsperioder.

Arbejdet med tal kræver tid og kan føre til skuffelser, men også *de* er en slags resultater. Viser et stort kildemateriale sig helt eller delvis uanvendeligt, er det nyttigt, at fejlene bliver påvist, og mangler eller ejendommeligheder omhyggeligt undersøgt. Man må dog være særlig agtpågivende, når opgivelserne er

så få, at fejkilderne ikke kommer tydeligt frem. De bedste kilder er som regel dem, der ikke tager statistisk sigte og hverken argumenterer for eller imod bestemte synspunkter. Men vi vil ikke altid kunne afgøre, hvorvidt fortidens mennesker opgiver forkert eller tilfældigt. Derfor er vi i reglen henvist til at søge et sammenligningsgrundlag, og hvor det ikke findes, må vi være opmærksomme på, om tallene har en vis indre sandsynlighed eller ikke. Alt dette og mere gør det stiltfærdige arkivarbejde med fortidens talmateriale så spændende og ofte tillige så betydningsfuldt. Vor kritiske indstilling og vor arbejdsvilje på dette felt vil i stigende grad være bestemmede for den historiske opfattelse.

